

ASSAJOS I ESTUDIS

La Residència de Senyoretetes en temps
de guerra (1937-1939). Una experiència
d'extensió cultural i educació popular
*The Residencia de Señoritas in Times of War
(1937-1939): A Cultural Outreach and Popular
Education Experience*

Wilson Ferrús Peris

pasfepe@uv.es

Universitat de València / Institut d'Educació Secundària Albal, València (Espanya)

Olaya Ramírez Simó

olayasimo@hotmail.com

Institut d'Educació Secundària Albal, València (Espanya)

Data de recepció de l'original: gener de 2017

Data d'acceptació: maig de 2017

RESUM

Són nombrosos els estudis sobre el Grup Femení de la Residència d'Estudiants (Residència de Senyoretetes) referents al període que abraça des de la seua institució l'octubre de 1915 fins a l'inici de la Guerra Civil, moment en què la Residència està pràcticament buida i cessa la seua activitat i els edificis estan en perill de ser ocupats o destruïts. La documentació existent ens aporta informació molt abundant i fructífera sobre el funcionament, l'organització, els objectius, el règim econòmic, les estudiants que s'hi van allotjar, el personal auxiliar que hi va treballar, les professores que hi

van participar... Tanmateix, és escassa, pràcticament inexistent, la informació, la documentació i les referències sobre la seua última etapa: la que visqué la Residència de Senyoretetes a l'horta valenciana en temps de guerra, entre gener de 1937 i la victòria dels rebels. És, doncs, el nostre propòsit, aprofundir en aquesta experiència de renovació i innovació pedagògica que el govern republicà del Front Popular posà en marxa durant la guerra amb la intenció d'afavorir i potenciar l'extensió cultural i l'educació popular. Donem a conèixer els principis, els objectius, l'organització, els valors que es fomentaren i les relacions professionals i humanes que s'establiren, les activitats, el treball que allí es dugué a terme, les destinatàries... i, per descomptat, les mestres que portaren endavant aquest projecte de popularització i socialització de la cultura i l'educació, rescatant-les de l'oblit, i per tant, de l'ostracisme més injust al qual foren després condemnades.

PARAULES CLAU: Residència de Senyoretetes, professores, extensió cultural, educació popular, renovació i innovació pedagògica, l'Hort de les Palmes, Paiporta, Picanya, Guerra Civil, institucionisme.

ABSTRACT

There are many studies on the Grupo Femenino de la Residencia de Estudiantes (Residencia de Señoritas) [Women's Group of the Residencia de Estudiantes Cultural Institution] in the period from its foundation in October 1915 to the start of the Spanish Civil War, a time when the Residencia was practically vacated and ceased most activity, with the buildings under threat of occupation or destruction. Current documentation provides much fruitful information on its operation, organisation, objectives, financial status, the students who stayed there, the ancillary staff who worked there, the contributing lecturer, etc. Nonetheless, there is scant-to-no information, documentation or references about its later stage: the time where the Residencia de Señoritas moved to the Valencian countryside during the war, between 1937 and the rebel victory. Our aim, therefore, is to look deeper into this experience of renewal and pedagogical innovation that the Republican government of the Popular Front put into action during the war in order to support and drive cultural outreach and popular education. We introduce the principles, objectives, organisation, the values promoted and the professional and human relationships established, the activities and work undertaken there, the intended recipients, etc. and, of course, the teachers who developed this cultural and educational popularisation and socialisation project, rescuing them from oblivion and, therefore, the cruel ostracism they were later condemned to.

KEY WORDS: Residencia de Señoritas, lecturers, cultural outreach, popular education, pedagogical renewal and innovation, Hort de les Palmes, Paiporta, Picanya, Civil War, institutionalism.

RESUMEN

Son numerosos los estudios sobre el Grupo Femenino de la Residencia de Estudiantes (Residencia de Señoritas) referentes al período que abarca desde su institución en octubre de 1915 al inicio de la Guerra Civil, momento en el que la Residencia está prácticamente vacía, cesa su actividad y los edificios están en peligro de ser ocupados o destruidos. La documentación existente nos aporta abundante y fructífera información sobre el funcionamiento, la organización, los objetivos, el régimen económico, las estudiantes, el personal auxiliar, las profesoras que participaron... Pero es escasa, prácticamente inexistente, la información, la documentación y las referencias sobre su última etapa: la que vivió la Residencia de Señoritas en la huerta valenciana en tiempos de guerra, entre enero de 1937 y la victoria de los rebeldes. Es pues, nuestro propósito, profundizar en esta experiencia de renovación e innovación pedagógica que el gobierno republicano del Frente Popular puso en marcha durante la guerra con la intención de favorecer y potenciar la extensión cultural y la educación popular. Damos a conocer los principios, los objetivos, la organización, los valores que se fomentaron y las relaciones profesionales y humanas que se establecieron, las actividades, el trabajo que allí se llevó a cabo, las destinatarias..., y como no, a las maestras que guiaron este proyecto de popularización y socialización de la cultura y la educación, rescatándolas del olvido, y por tanto, del ostracismo más injusto al que fueron después condenadas.

PALABRAS CLAVE: Residencia de Señoritas, profesoras, extensión cultural, educación popular, renovación e innovación pedagógica, Hort de les Palmes, Paiporta, Picanya, Guerra Civil, institucionalismo.

I. INTRODUCCIÓ

El 19 de maig de 1938 Franco decretava des de Burgos la dissolució de la Junta per a l'Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques (JAE). Les seues funcions, serveis, establiments i fundacions seran assumides per l'Instituto

Español, creat pel Decret de 8 de desembre de 1937, i per les universitats.¹ Però a la zona republicana, aquesta entitat, fundada en 1907 sota la influència de la Institución Libre de Enseñanza (ILE) i la presidència de Ramón y Cajal, continuarà funcionant, això sí, amb moltes dificultats i de manera molt minvada «tanto como organización, manteniendo alguno de sus centros en una complicada red entre las ciudades republicanas de Madrid, Valencia y Barcelona, así como institución con actividades pedagógicas y científicas».²

Després de la rebel·lió militar, les autoritats republicanes procedeixen a confiscar els edificis de la JAE i a depurar el seu personal. En 1936, el Ministeri d'Instrucció Pública (MIP) crea a València una comissió delegada de la JAE amb la finalitat de facilitar la continuïtat dels treballs i serveis que s'havien gestionat, fins aquell moment, des de Madrid. Això sí, durant aquesta nova etapa que enceta la Junta, les activitats aniran més encaminades a l'extensió cultural, la universalització de l'educació i la formació dels obrers i dels milicians.³

De la mateixa manera, el Grup Femení de la Residència d'Estudiants, denominat també Residència de Senyoretetes, una institució moderna i capdavantera, tancarà els seus locals de Madrid i s'instal·larà a l'Hort de les Palmes, de Picanya,⁴ i així es mantindrà activa fins a la fi de la guerra.

Una elecció per part de les autoritats republicanes que no ens ha d'estranyar si tenim en compte que la comarca de l'Horta Sud i encara més Picanya i la veïna població de Païporta s'havien convertit durant la Guerra Civil en tot un referent per a les autoritats republicanes de la defensa i protecció, però també escolarització, de la infància evacuada. Havia assumit, protegit i escolaritzat una quantitat més que respectable de menuts evacuats de les zones de guerra i comptava amb una bondadosa xarxa de colònies escolars col·lectives i en règim familiar. Fou tota una mostra de solidaritat, fraternitat i humanitat en temps de guerra.

¹ Decret de 19 de maig de 1938, *Boletín Oficial del Estado* (BOE), 576 (20 de maig de 1938), p. 7418-7419.

² CALANDRE HOENIGSFELD, Cristina. «La Junta para la Ampliación de Estudios republicana frente-populista, represaliada por el franquismo y olvidada por la Transición y la democracia», *Historia Actual Online*, 16 (2008), p. 7-8.

³ MORENO, ANTONIO; SÁNCHEZ RON, JOSÉ M. «La Junta de Ampliación de Estudios e investigaciones: La vida breve de una fundación ahora octogenaria», *Mundo Científico*, 65 (gener 1987), p. 18-33.

⁴ Encara que, els testimonis de les protagonistes i tots els documents consultats sempre situen el Grup Femení de la Residència d'Estudiants, durant aquesta última etapa, al municipi de Païporta, de manera que, a efectes administratius i oficials, com més endavant veurem, s'instal·la en aquesta població.

2. LA RESIDÈNCIA DE SENYORETES A L'HORTA SUD DE VALÈNCIA

La Residència d'Estudiants, que prompte es convertirà en un dels principals nuclis de modernització d'Espanya, es crea pel Reial decret de 6 de maig de 1910 sota l'administració i el control de la JAE i la influència de les idees renovadores de l'ILE. Cinc anys després, l'octubre de 1915, seguint el seu model, dependent administrativament d'aquella i vinculada també a la Junta, s'institueix, al carrer Fortuny de Madrid, el Grup Femení, la Residència de Senyoretetes.

Aquesta famosa residència, adreçada i constituïda exclusivament per dones, representarà una experiència modèlica i innovadora destinada a fomentar l'ensenyament universitari entre les dones des d'una òptica pública i laica. Dirigida per María de Maeztu Withney fins a 1936, jugarà un paper clau en la modernització de l'educació femenina i arribarà a convertir-se en l'embrió de les elits culturals i socials femenines.

Quan comença la guerra, la residència està pràcticament buida, la seua activitat cessa i els seus edificis estan en perill de ser ocupats o destruïts. Les últimes estudiants que hi resten han de ser evacuades.⁵

Després de la dimissió de Maeztu el setembre de 1936,⁶ impulsora indiscutible de la Residència de Senyoretetes, i la seua posterior marxa a l'exili argentí, el MIP designa un comitè directiu, molt pròxim al Partit Comunista (PC), perquè se'n faci càrrec transitòriament a més de portar endavant les tasques de depuració de personal i de l'administració de la institució. Regina Lago serà la que assumirà la direcció i la presidència del Comitè. Juntament amb ella hi haurà, per una banda, Encarnación Fuyola Mirer, Teresa Andrés Zamora i Ernestina González Rodríguez, en representació de les antigues residents, i, per l'altra, Esperanza González Ramos, Aurora Arnáiz Amigo, Maria Luisa Álvarez, Pilar Coll Alas i Laura Busca Otegui, representant les residents actuals.

Serà la mateixa Regina Lago l'elegida pel MIP per a dirigir el trasllat de l'última delegació d'estudiants de la Residència de Senyoretetes de Madrid cap a terres valencianes. Així, el gener de 1937, les últimes estudiants que quedaven a la Residència seran evacuades i instal·lades a l'Hort de les Palmes. Serà,

⁵ ZULUETA, Carmen de; MORENO, Alicia. *Ni convento ni College. La Residencia de Señoritas*. Madrid: Publicaciones de la Residencia de Estudiantes - Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), 1993, p. 199-209.

⁶ Ordre de 21 de setembre de 1936, *Gaceta de Madrid* (GM), 266 (22 de setembre de 1936), p. 1917.

doncs, en aquest territori de l'Horta Sud, dinàmic i receptiu, on acabaran instal·lant-se segons totes les dades documentals i tots els testimonis de què disposem.

Més tard, a finals de desembre de 1937, una secció d'aquest «grupo femenino de la Residencia de Estudiantes» s'instal·la a la ciutat de València, a l'edifici del que havia estat la Casa de la Cultura del carrer de la Pau número 42. D'aquesta manera, la Residència de l'Hort de les Palmes quedava constituïda únicament per «obreras y campesinas» amb beques per a l'estudi, mentre que a la ciutat se'n creava un altra, «solamente para muchachas», destinada a estudiants universitàries, moltes mestres, procedents de zones de guerra, que acudien a València per finalitzar els estudis.⁷

Finalment, i després de tota una sèrie de friccions entre les noies membres del Comitè Directiu, es responsabilitza de l'obra de València María del Pilar de Bulnes y Martínez Alegría, mentre que la comptable de la Residència, Lucía Calvillo Martínez,⁸ es fa càrrec dels edificis de Madrid.

Però aquests problemes no cessen. Bulnes dimiteix i a finals de 1938 el MIP, «a fin de que esté mejor atendida la Dirección de los Grupos femeninos —Residencia de Estudiantes— de Paiporta (Valencia y Valencia, Ciudad)»,⁹ aprova el nomenament d'una nova Comissió encarregada d'aquests grups. Això sí, molt de temps després d'haver acceptat la dimissió de l'anterior presidenta i amb el desig que «ya de una vez se arregle todo lo de esos dos Grupos y marchen debidamente y reine en ellos el espíritu que en los últimos tiempos y las actuales circunstancias han impreso en las orientaciones de la Residencia y que no tendremos más que motivos de satisfacción con los nuevos nombramientos».¹⁰ Com a presidenta és elegida la socialista Mercedes Maestre Martí i, juntament amb ella, María Moliner Ruiz i María Luisa Abad en qualitat de secretària.

El gener de 1939, el vicesecretari de la JAE, José Royo Gómez, encara arriba a comunicar que s'ha fet la proposta de becàries per a aquest grup d'acord amb la llista tramesa per la mateixa Pilar Bulnes, només a l'espera de la

⁷ AGUEDA. «Los estudiantes universitarios», *La Hora* (18 de gener de 1938), p. 7.

⁸ VÁZQUEZ RAMIL, Raquel. *Mujeres y educación en la España contemporánea. La Institución Libre de Enseñanza y la Residencia de Señoritas de Madrid*. Madrid: Akal, 2012, p. 296 i 384.

⁹ Ordre de 27 de desembre de 1938, *Gaceta de la República* (GR), 1 (1 de gener de 1939), p. 8.

¹⁰ «Carta nombramiento Comisión encargada de los grupos de Paiporta y Valencia», Residencia de Madrid (M-Resid), JAE, 280790340/JAE/167/18/18. Segons expressa el vicesecretari de la JAE José Royo Gómez a Antonio Fernández a la carta de 31 de desembre de 1938.

resolució ministerial, i hi afegeix que encara queden vacants i que la Comissió estudia cobrir-les. Tanmateix, la fi de la República i la victòria dels rebels cada vegada està més pròxima. La situació ja és bastant crítica i insostenible; el personal involucrat en la Comissió ha estat mobilitzat. El mateix Royo és destinat a fortificacions i Tomás Navarro Tomás, secretari de la JAE durant tot el període bèl·lic, es troba a París. Tot sembla indicar que aquesta resolució ministerial ja no arribarà mai.¹¹

Uns fets i unes resolucions que ens fan concloure que aquesta experiència de vida col·lectiva, d'educació integral i d'extensió cultural i formativa que fou la Residència de Senyorettes durant la seua estada a les terres de l'horta valenciana, com veurem, arribà fins a les acaballes de la guerra, amb problemes i friccions dins de la seua direcció, però prestant, sense cap dubte, un servei enriquidor.

3. LA SEUA UBICACIÓ: L'HORT DE LES PALMES

En tota la documentació de què disposem, la Residència de Senyorettes sempre s'ubica «en el pueblecito de Paiporta (Valencia)». Així, a la Memòria s'indica que el 1937 presenta la Comissió delegada de la Junta d'Ampliació d'Estudis.¹² Però igualment assenyalen el municipi de Paiporta les poques resolucions oficials que hem localitzat i que es refereixen sempre a aquesta institució com a «grupo femenino de la Residencia de Estudiantes instalada en Paiporta (Valencia)» o «Residencia de Estudiantes (Grupo Femenino) de Paiporta».¹³ També Regina Lago signa com a «Presidenta del Comité de la Residencia de estudiantes, Grupo Femenino de Paiporta» els documents oficials que tramita el 1937 al MIP.¹⁴ Igualment, José Royo Gómez, en qualitat de vicesecretari de la Junta, també es refereix, en escrits oficials de desembre de 1938 i gener de 1939, al «Grupo de Paiporta».¹⁵ En aquest mateix sentit s'expressen tres de les protagonistes que visqueren el trasllat en primera

¹¹ «Propuesta de becarias para el Grupo de Paiporta –conflictos con ocasión de movilizaciones», M-Resid, JAE/167/18/20.

¹² COMISIÓN DELEGADA DE LA JUNTA, *Trabajos de investigación y ampliación de estudios*, MIP-Junta para Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas. Gráficas Vives Mora, València, 1937, p. 69.

¹³ Ordre d'1 de setembre de 1938, GR, 250 (7 de setembre de 1938), p. 1110 i Ordre de 27 de desembre de 1938, GR, 1, (1 de gener de 1939), p. 8.

¹⁴ «Expediente Centros de la Junta», M-Resid, JAE/155/36/23.

¹⁵ «Carta nombramiento Comisión encargada de los grupos de Paiporta i Valencia», M-Resid, JAE/167/18/18.

persona: Lucía Calvillo, aleshores comptable de la Residència de Senyoretetes; Pilar Coll, resident en aquells moments i membre del Comitè directiu,¹⁶ i Alicia Montejo, que també hi residia mentre impartia classes de francès «a los Huérfanos de Hacienda allí recogidos, hasta que dicha Residencia de Señoritas fué trasladada a Paiporta (Valencia)».¹⁷ Però més determinant encara és, si fos possible, el testimoni viu de Josefa Vergé, la jove estudiant de Magisteri que hi residí i impartí classes a la Residència una vegada establerta a l'horta valenciana. A 101 anys, recorda: «Residí unos meses, al principio, en Paiporta y después me trasladé a Valencia, a la calle de la Paz, donde permanecí hasta el final de la guerra».¹⁸

Així doncs, tot sembla apuntar que la Residència de Senyoretetes es trasllada, amb les seues últimes residents de Madrid, a la població valenciana de Paiporta i que allí s'estableix fins a la fi de la guerra. Però en quin lloc s'allotjà realment la Residència?

La professora Cristina Calandre assenyala directament l'Hort de les Palmes que, a més, situa també a Paiporta.¹⁹ Una afirmació que podem confirmar gràcies al certificat de Treball d'Adelaida López Urmeneta, professora a la Residència de Senyoretetes de l'Hort de les Palmes i catedràtica de Llengua i Literatura Espanyola a l'Instituto-Escuela de València.²⁰ També Alicia Montejo, professora de Francès i de Gimnàstica a la Residència, la ubica a l'Hort de les Palmes.²¹ En aquest sentit, Josefa Vergé assenyala que «el lugar en que estaba se llamaba Huerto de las Palmas, un lugar privado, intervenido por el Ayuntamiento».²²

Però l'Hort de les Palmes, on sens dubte acabà allotjant-se la Residència de Senyoretetes, no pertany al municipi de Paiporta sinó que forma part, i així ha estat sempre, del terme municipal de la població veïna de Picanya.²³ Es

¹⁶ ZULUETA, Carmen de; MORENO, Alicia. *Ni convento ni College...*, *op. cit.*, p. 207 i 236.

¹⁷ «Expediente personal de Alicia Montejo Parro, profesora de secundaria», Archivo General de la Administración (AGA), 32/16770-00044.

¹⁸ Entrevista amb Josefa Vergé Rodríguez, 5 de maig de 2017.

¹⁹ CALANDRE HOENIGSFELD, Cristina. «Junta para la ampliación de estudios...», *op. cit.*, p. 11.

²⁰ «Certificado de Trabajo del Instituto-Escuela de Valencia de Adelaida López Urmeneta», Arxiu Privat Lluís Brau López (APLBL).

²¹ Entrevista amb la professora Rosa Castellano el 14 d'octubre de 2016. Coincidí amb Alicia Montejo en els anys noranta a la ciutat de Tarragona, on residia i on havia exercit fins a la seua jubilació.

²² Entrevista amb Josefa Vergé Rodríguez, 5 de maig de 2017.

²³ Així queda patent a: INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO. TRABAJOS GEOGRÁFICOS. «Planos geométricos geográficos por términos municipales mandados formar por la ley de 27 de Marzo de 1900», Provincia de Valencia, término municipal de Picaña, 9 de maig de 1903 i DIRECCIÓN GENERAL DEL

tracta d'un dels horts més antics de la població, probablement de la primera meitat del segle XIX, situat a la partida de les Palmes, al costat del barranc de Torrent.²⁴

Tanmateix, es trobava bastant més allunyat del seu nucli urbà que del de la veïna Paiporta i, malgrat que el separava el barranc i la via del tren, el seu accés era, com ho és actualment, fàcil, ràpid i còmode, per la qual cosa era més que factible que foren les xiquetes, les joves i les dones de Paiporta les que sovint compartiren activitats, formació i espai amb les residents i les seues professores.²⁵ A més, sens dubte, aquesta propietat fou confiscada pel Comitè Executiu Popular de Paiporta. No debades, molt pròxim, també al terme municipal de Picanya, es troba encara en peu l'antic motor de Moret, que abastia d'aigua aquest i altres horts. A la façana encara s'hi pot llegir l'avís que s'hi va col·locar durant la guerra: «Incautada por el Comité Ejecutivo Popular de Paiporta.» Potser açò ens pot ajudar a entendre la raó per la qual oficialment estem davant el «Grupo Femenino de Paiporta» o de la «Residencia de Estudiantes (Grupo Femenino) de Paiporta», malgrat que és al terme de Picanya.

En definitiva, doncs, es tracta d'un edifici gran, ampli i amb totes les comoditats per a poder ubicar aules i activitats de formació, dormitoris i menjador, biblioteca i espais per als tallers. Està envoltat de tarongers i té enormes possibilitats per a la pràctica d'una pedagogia activa, viva i arrelada al medi, i emmarcat dins d'una gran zona per a l'esbarjo, el passeig, l'entreteniment, els jocs, la lectura... És un edifici i un espai natural idíl·lic, formidable per a viure i convida, per a formar-se i impartir classe, per a lliurar-se a la lectura i a l'activitat, per al treball i la contemplació.

INSTITUTO GEOGRÁFICO Y CATASTRAL. «Trabajos topográficos, Provincia de Valencia, Término municipal de Picaña», 1 de març de 1938.

²⁴ Besó Ros, Adrià. *El horts de tarongers de Picanya. Arquitectura i paisatge*. Picanya: Ajuntament de Picanya, 1999, p. 36-39.

²⁵ Entrevista i visita a la zona amb Vicent Císcar Chisbert, 13 d'octubre de 2016. S'hi podia arribar en pocs minuts des de la mateixa estació de tren a través del «pont de ferro», que conduïa directament a un caminet per on s'arribava a la casa; també a través d'un camí que, després de travessar una xicoteta pineda, conduïa a les mateixes vies del tren que es creuaven a peu; inclús s'hi podia accedir per dins del mateix barranc que disposava de diverses sendes.

4. LES DESTINATÀRIES

El perfil de les estudiants que passaran per la Residència de Senyorettes durant el període bèl·lic canviarà radicalment. Ara, les destinatàries d'aquest centre d'estudis i d'ensenyament seran altres. Un canvi que evidenciem tant en els estudis i interessos professionals de les residents com en la seua procedència social.

Teófila Estévez
Isabel Gallego
Carmen Gallego
Tomasa García
M. Luisa García
Rosario García
Julia Iglesias
Margarita Población (hi ingressa més tard). Provenia de Madrid. És traslladada al carrer de la Pau núm. 42. ²⁶
Elena del Pozo (hi ingressa més tard)
Gloria Rubio
Elvira Rubio
Josefa Torres
del Patronat Jorge Calvo (sense especificar el nom)
del Patronat Jorge Calvo (sense especificar el nom)
Dolores Mora Carmona (estudiant de Magisteri; hi ingressa més tard) Provenia d'Úbeda. És traslladada al carrer de la Pau núm. 42. ²⁷

Taula 1. Relació de les joves residents

Aquesta transformació d'objectius i de plantejament respon a una de tantes iniciatives que els nous responsables de la política educativa i cultural del Front Popular posen en marxa per afavorir i potenciar l'extensió cultural i l'educació entre la massa popular i el proletariat. Una institució, doncs, que restarà ara també al servei de la popularització i la socialització de la cultura i

²⁶ Així ho recorda Josefa Vergé, que coincideix amb elles a la Residència de Senyorettes del carrer de la Pau núm. 42 de València.

²⁷ Ídem nota 26.

l'educació, uns dels objectius fonamentals de la República en guerra. No hem d'oblidar que, efectivament, el Front Popular converteix la guerra contra el feixisme en una guerra també contra l'analfabetisme i la incultura perquè la victòria havia de ser més ràpida i definitiva si s'invertia més en l'educació i la cultura popular.

Així, hem de recordar que malgrat que el Grup Femení de la Residència d'Estudiants acabà convertint-se en una institució d'ensenyança superior, aliena a aquelles joves interessades per la cultura general i l'ampliació de la seua formació al marge dels estudis reglats i superiors, ara no solament es recuperarà la fórmula inicial d'integrar i facilitar l'entrada a les joves interessades a ampliar la seua cultura i formació, al marge del reconeixement oficial dels seus estudis, sinó que s'anirà molt més enllà i es convertirà en un centre d'alfabetització i d'extensió cultural generalitzada i dirigida a tota la població.

En definitiva, de les quinze joves estudiants que resten internes a la Residència de Senyoretas de Paiporta, catorze, la pràctica totalitat, assisteixen puntualment a totes les classes. Tanmateix, només alguna es prepara per a l'ingrés al batxillerat obrer, una vella aspiració de socialistes i republicans d'esquerra, creat pel Decret de 21 de novembre de 1936 i dirigit a obrers d'entre 15 i 35 anys. Cap d'elles, doncs, cursa estudis superiors i la majoria pretén simplement adquirir una formació i una cultura general. Només una d'elles està en possessió del títol de Batxillerat i estudia una carrera superior, la de Magisteri, Dolores Mora Carmona, i, això sí, conviu i comparteix amb la resta de joves estudiants instal·lacions, biblioteca, xerrades civoculturals i activitats.

Però, a més, aquestes quinze joves no seran les úniques que passaran per aquesta institució establerta a l'horta valenciana. Al seu costat hi haurà «otras muchachas que conviven con ellas»,²⁸ probablement les xiquetes evacuades que arriben des de Madrid el gener de 1937 i a qui les mateixes estudiants i mestres imparteixen classe. Amb aquest «grupo de criaturas evacuadas» van viatjar cap a l'Hort de les Palmes les últimes residents de Madrid, com assenyala i recorda Aurora Arnáiz,²⁹ antiga resident i membre del Comitè directiu de la Residència de Senyoretas després de la marxa de Maeztu.

²⁸ COMISIÓN DELEGADA DE LA JUNTA, *Trabajos de investigación...*, op. cit., p. 69-70.

²⁹ Segons informació de la professora Carmen García Colmenares, que entrevistà la mateixa Aurora Arnáiz en la seua residència de Ciutat de Mèxic el març de 2006. Vegeu GARCÍA COLMENARES, Carmen. «Psicólogas republicanas en el exilio: las excusas maltrechas de la memoria», BARONA, Josep L. (ed.). *El exilio científico republicano*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2012, p. 62 i ARNÁIZ AMIGO,

I encara més, no solament hi trobarem aquest grup de xiquetes evacuades de Madrid, que trobaran en la mateixa residència protecció, acolliment, formació i també cooperació i convivència, sinó que també restarà oberta a totes aquelles joves i xiquetes de la mateixa població que decideixen acudir-hi lliurement amb l'únic desig de rebre formació i cultura general, amb una sola limitació, «hasta completar el grupo que permitan las posibilidades del local».³⁰

Tanmateix, açò no serà suficient; pretendran convertir el centre institucionista en un vertader centre d'extensió cultural, d'educació popular i d'alfabetització en total sintonia amb els nous postulats educatius de la República en guerra, de manera que s'ofereix a les persones adultes de la població «clases de cultura general», impartides una vegada més per les mateixes professores amb la col·laboració de les estudiants.³¹

Podem afirmar clarament que en aquesta nova etapa de la Residència de Senyoretas la institució es posa a l'abast de la classe obrera i, solament dos mesos després d'instal·lar-se a l'Hort de les Palmes, el març de 1937, ja es concedeixen deu beques d'estudi de 200 pessetes mensuals per a «muchachas elegidas entre obreras de talleres y campesinas», encara que finalment arribaran a beneficiar-se'n un total de tretze.³² Són unes ajudes que es tornen a concedir el setembre de 1938, després que el 6 de setembre de 1937 s'aprovara el decret que hauria de regular, fins a la fi de la guerra, la concessió de beques.

En aquest sentit, Vergé recorda amb total claredat que «en el huerto residían aproximadamente entre 15 y 20 muchachas. No pagaban absolutamente nada, estaban todas becadas y procedían en general de la Residencia de Estudiantes de Madrid, un grupo de extremeñas cuyo origen desconozco».³³

Però aquestes joves no seran les úniques becàries; encara haurem de comptabilitzar-ne dues altres provinents del denominat Patronat de Protecció i Cultura Femenina Jorge Calvo. A hores d'ara en desconeixem els noms perquè no consten en cap documentació consultada, però tenint en compte els objectius fundacionals d'aquest patronat, «amparar y proteger lo más

Aurora. *Retrato hablado de Luisa Julián. Memorias de una guerra*. Madrid: Compañía Literaria, 2002, p. 149.

³⁰ COMISIÓN DELEGADA DE LA JUNTA, *Trabajos de investigación...*, *op. cit.*

³¹ *Ibidem.*

³² «Expediente Centros de la Junta...», *op. cit.*

³³ Entrevista amb Josefa Vergé Rodríguez, 5 de maig de 2017.

eficazmente posible desde la infancia» seguint els únics criteris de «la mayor necesidad y el mayor desamparo»,³⁴ podem estar segurs del seu origen social.

Amb aquestes iniciatives i actuacions polítiques, es confirma, per una banda, la ruptura amb l'elitisme tradicional que des de ben prompte havia caracteritzat la Residència d'Estudiants i, per extensió, la seua secció femenina, i s'obri definitivament a la classe treballadora més humil i amb menys possibilitats econòmiques per a poder estudiar. Per altra banda, converteix realment l'organització de les residències d'estudiants en un complement obligat del sistema d'ensenyança dins de la política educativa del govern republicà. En definitiva, tot un exemple d'extensió cultural, de justícia social i solidaritat, d'universalització i democratització de l'ensenyament.

L'establiment a l'Hort de les Palmes de la Residència de Senyoretetes coincidirà, doncs, amb la fi de l'exclusió de la classe treballadora i de la classe mitjana amb menys recursos econòmics i suposarà reprendre un dels objectius que en motivaren i impulsaren la creació, que no n'era altre que facilitar l'accés dels més desfavorits als estudis superiors i assegurar-ne la continuïtat tenint en compte únicament la capacitat i la vocació.

5. ACTIVITATS I ORGANITZACIÓ DEL TREBALL

Dos són els documents amb què comptem per poder conèixer de manera aproximada la labor cultural i educativa, i també les activitats i el pla de treball, que es desenvolupà a la Residència de Senyoretetes durant aquest període. Aquests documents també ens ajuden a recompondre amb més precisió el quadre docent i les assignatures de les quals es van responsabilitzar. Fins i tot, podem reproduir l'horari de les classes i la seua organització al llarg de la setmana, i també la relació, més o menys detallada, de les altres col·laboradores, el personal auxiliar, que exercí unes funcions i unes activitats complementàries a les de les professores.

Tant un com l'altre ens aporten un testimoni valuós sobre la labor cultural que exercia, en total sintonia amb l'objectiu del govern republicà d'extensió cultural, educació popular, arrelament al medi social i natural i col·laboració i defensa de la República i la lluita antifeixista. Gràcies a ells sabem que la Residència es convertí durant aquest període en un vertader centre de cultura i

³⁴ «Patronato Jorge Calvo de Protección y Cultura Femenina. Cláusula del testamento de D. Jorge Calvo y Pérez de Lara», *La Voz* (31 de desembre de 1936), p. 2.

formació i en un assaig viu i real de fusió en vida col·lectiva i interclassista, on convivien, estudiaven i treballaven estudiants, obreres i llauradores.

Per una banda, tenim la Memòria que el juliol de 1937 publicà la Comissió delegada de la Junta sobre els treballs i l'activitat que s'havia dut a terme als diversos centres de la JAE des que el desembre de 1936 el MIP posara en marxa a València aquesta Comissió buscant la protecció i la tranquil·litat de la rereguarda. Entre aquests, per descomptat, la Residència de Senyoretetes de l'Hort de les Palmes. Per altra banda, també comptem amb el certificat que Regina Lago, com a presidenta del Comitè del denominat oficialment Grup Femení de Paiporta, presentà davant el MIP l'agost de 1937 amb la relació de les col·laboradores i el pla de treball que portaren endavant. Dos documents escassos, complementaris i amb alguna dada contradictòria, almenys diferent, però que ens aproxima a l'organització del treball i a les activitats que allí, amb total seguretat, es van desenvolupar durant aquests anys de guerra.

La Residència de Senyoretetes sempre intentà oferir a les seues alumnes una llar on pogueren gaudir dels avantatges de viure de manera corporativa, de manera col·lectiva, en una xicoteta comunitat amb deures i drets, on la col·laboració, la participació i la consecució de valors cívics i morals fora una realitat. Sempre fou la seua pretensió que les joves es trobaren immerses en un ambient moral sa, ple d'estímul i de facilitats per al treball. I, per descomptat, també volgueren oferir-los una formació i una oferta cultural àmplia, diversa i intensa. Amb aquests objectius, adés i ara, s'organitzen les ensenyances, les activitats i les conferències, encara que ara com una eina més per a l'educació popular, la protecció dels infants i la lluita contra el feixisme.

PRIMER EQUIP DOCENT	ASSIGNATURES	SEGON EQUIP DOCENT	ASSIGNATURES
Pilar Coll Alas	Història i Geografia Direcció del grup	Pilar Coll Alas	Història Direcció del grup
Josefa Vergé Rodríguez	Matemàtiques Ciències Fisiconaturals	Josefa Aurora Burgueño Cayuela	Geografia
Aurora García Castilla	Gramàtica Castellana Exercicis de Redacció	Josefa Vergé Rodríguez	Matemàtiques
Adelaida López Urmeneta	Literatura Castellana Lectures comentades	Adelaida López Urmeneta	Llengua i Literatura Castellana
Alicia Montejo Parro	Francès	Alicia Montejo Parro	Francès Gimnàstica

Taula 2. Equip docent i assignatures impartides

Durant aquesta etapa, l'aprenentatge s'organitza a través d'un pla de treball de manera sistematitzada al voltant d'unes matèries impartides per

cinc professors durant cada dia de la setmana, de dilluns a dissabte, dins un horari clarament definit i establert. És un aprenentatge que, com veurem, es complementarà amb conferències, cursos de taquimecanografia, tallers de tall i confecció, tallers pràctics i experimentals de ciències naturals, atenció i suport a l'estudi, biblioteca..., i un equip docent que, com també veurem i igual que tot el personal auxiliar, estigué format exclusivament per dones que mantenien o havien mantingut algun tipus de relació amb la Residència i l'institucionisme i els seus postulats pedagògics.

La Memòria que la JAE publicà en juliol de 1937 ens deixa constància de l'equip docent que en un primer moment es degué fer càrrec de les classes de la Residència de Senyorettes tot just establerta a l'Hort de les Palmes. No ens informa de l'horari ni de la distribució setmanal de les classes però sí que ens dona a conèixer el nom de les professores i les assignatures de què es fan càrrec. Gràcies a aquest document sabem que de l'àrea de les Ciències Socials es feu càrrec Pilar Coll Alas, que assumí les classes de Geografia i d'Història juntament amb les d'Història de l'Art i de la Cultura. A més, s'encarregava de la direcció del grup i de les activitats que es portaven a terme³⁵ i era, per tant, la que assumí davant les alumnes tota l'autoritat i responsabilitat en els problemes que es generaven. De l'àrea de les Ciències Naturals i Matemàtiques es feu càrrec Josefa Vergé Rodríguez, que impartia les classes de Matemàtiques (Aritmètica i Geometria) i de Ciències Fisiconaturals, tot i que la mateixa Vergé afirma que «más que clases, se trataba de entretener y cuidar a las chicas».³⁶ Pel que fa a l'àrea de Llengua i Literatura foren dues les professores que se'n feren càrrec. Per una banda, Aurora García Castilla, que impartia Gramàtica i Redacció; per l'altra, Adelaida López Urmeneta, que es feu càrrec de Literatura i Lectures comentades. Una cinquena professora, Alicia Montejo Parro, assumí les classes de Francès, la llengua estrangera que s'ensenyà a la Residència durant aquesta última etapa.

En el segon document, el certificat que Regina Lago presentà davant el MIP l'agost de 1937, hi trobem algunes xicotetes variacions i canvis però ens ajuda a fixar amb bastant precisió l'horari de les classes i de les activitats. Així, Pilar Coll seguí fent-se càrrec de les classes d'Història, que impartia els dilluns, dimecres i divendres entre les 10.30 h i les 11.30 h, però ara fou Josefa Aurora Burgueño Cayuela la que s'encarregava d'impartir, a la mateixa hora però els

³⁵ Tal com recorda la mateixa Pilar Coll a ZULUETA, Carmen de; MORENO, Alicia. *Ni convento ni College...*, op. cit., p. 236.

³⁶ Entrevista amb Josefa Vergé Rodríguez, 5 de maig de 2017.

dimarts, dijous i dissabtes, Geografia,³⁷ tal vegada com a conseqüència de la dedicació de Pilar a la direcció del grup, una tasca que degué continuar fins a la fi de la guerra. Per la seua banda, Aurora García deixà la Residència i Adelaida López, encara que al document de Lago se la descriu exclusivament com a professora de Gramàtica, degué ocupar-se de l'àrea completa de Llengua i Literatura Castellana, la qual s'impartia cada dia de la setmana entre les 11.30 h i 12.30 h. Alicia Montejo, continuà impartint classes de Francès cada dia de la setmana entre les 9.30 h i les 10.30 h, però ara, a més, es responsabilitzava també de la Gimnàstica, de l'Educació Física, que donava cada dia entre les 8 h i les 8.30 h. Finalment, Josefa Vergé continuà però només com a professora de Matemàtiques, una assignatura que impartia els dimarts, dijous i dissabtes a la vesprada, entre les 15.30 h i 16.30 h.

I, si bé no s'estableix cap laboratori a l'edifici de l'Hort de les Palmes i desapareix el de Química, l'únic amb el qual comptaven a la Residència de Madrid, sí que s'incideix en els treballs experimentals, la investigació, l'observació, la pràctica i l'aprenentatge actiu a través de l'establiment, amb la col·laboració del Ministeri d'Agricultura, d'assaigs pràctics d'avicultura, apicultura i cunicultura i la posada en marxa de diversos cultius agrícoles. Era una experiència que facilità l'ensenyança pràctica i arrelada al medi, on l'alumna aprenia a través de l'observació directa i l'experimentació. Es tractava d'uns tallers i unes experiències que tenien com a objecte l'estudi de la naturalesa a través del mètode experimental i una manera pràctica i vivificadora d'enfrontar-se a les ciències naturals, que degué plantejar-se com a alternativa a les classes teòriques de Ciències Fisiconaturals que s'impartien a l'aula i que potser es feien els dilluns, dimecres i divendres entre les 15.30 h i les 16.30 h, alternant aquests assajos i experiments amb les classes de matemàtiques, complement necessari i imprescindible per a treballar les ciències naturals.

Però no acaben ací les activitats educatives, culturals i de formació. Com a complement de les classes i a fi de contribuir a la formació moral i cultural de les joves, s'organitzaren dos tipus de conferències, que comptaren amb el suport de l'organització Cultura Popular,³⁸ molt pròxima al PC. I, malgrat

³⁷ No obstant això, Burguenyo exercí, amb tota probabilitat, a l'Institut de Castelló des d'octubre de 1937 fins a finals de maig, moment en què, davant la imminent entrada a la ciutat de les tropes franquistes, el Ministeri ordena el trasllat de l'Institut de Castelló, juntament amb el seu professorat, al Lluís Vives de València. El seu pas per la Residència de Senyorettes degué ser, doncs, efímer. Així consta a l'Arxiu de l'Institut Francisco Ribalta de Castelló, recollit a MEZQUITA BROCH, Francisco. «L'Institut durant la Guerra Civil», DD. AA. *L'Institut F. Ribalta*. Castelló: Diputació de Castelló, 1994, p. 131-132, 139 i 150.

³⁸ Creada l'abril de 1936, després de la victòria electoral del Front Popular, amb l'objectiu de coordinar les manifestacions culturals que pretenien realitzar les organitzacions i els partits que conformaven el bloc

que a hores d'ara desconeixem tant el contingut i la temàtica d'aquestes conferències com la relació dels professionals o intel·lectuals que hi pogueren participar, sí que sabem que unes foren organitzades i impartides per les mateixes estudiants amb la col·laboració i l'orientació de les professores sobre temes generals, i d'altres, sobre temes diversos, anaren a càrrec de les professores i també de professionals destacats del món de les ciències i l'art.

Amb aquestes conferències es pretenia, no solament promoure la curiositat intel·lectual i facilitar l'adquisició d'una cultura general sinó que també es promovia l'autoaprenentatge de les joves a través de la recerca cultural, el descobriment, la investigació, l'interès intel·lectual..., i alhora s'establia, de nou, un nivell de col·laboració i de participació entre les alumnes molt elevat i intens. Elles reben informació i també la transmeten, i fan partícips dels seus descobriments i dels seus interessos les companyes i les professores.

Es duïen a terme tot un seguit d'activitats diverses que no acabaven ací. Es completaven, per una part, amb la realització de cursos de Taquimecanografia a càrrec d'una de les col·laboradores de la Residència, Petra González Guijo, la qual, al mateix temps, actuava com a auxiliar de Secretaria, i, per l'altra, amb una classe de Tall i Confecció, organitzada per les mateixes estudiants i dirigida per una d'elles amb la finalitat de confeccionar roba per als milicians que combatien al front i per a les colònies infantils. Era una mostra més d'implicació en la lluita antifeixista i en la solidaritat i protecció dels infants evacuats de les zones de guerra, molts d'ells acollits a Paiporta i Picanya.

En definitiva, eren tot un seguit d'activitats, cursos i tallers que amb tota seguretat s'organitzaven a les vesprades, una vegada finalitzades les classes.

PERSONAL AUXILIAR	RESPONSABILITAT
Sofía Rey Pavón	Bibliotecària (18 – 20 h)
Esperanza González	Encarregada de l'estudi de les becàries
Petra González Guijo	Auxiliar de Secretaria i Taquimecanografia

Taula 3. Personal auxiliar i responsabilitat

d'esquerres i republicà. No adquirirà una rellevància real fins a l'inici de la Guerra Civil i serà Teresa Andrés, juntament amb el també militant comunista Juan Vicéns de la Llave, la responsable de crear, impulsar i dirigir la Secció de Biblioteques durant els primers mesos de guerra. Vegeu SEGUÍ I FRANCÉS, Romà. «Teresa Andrés i la organització Cultura Popular: una propuesta de coordinación bibliotecaria (1936-1938)», *Métodos de información*, vol. 2, núm. 3 (2011), p. 127-154. També ANDRÉS ZAMORA, Teresa. «Cultura Popular y su Sección de Bibliotecas», *Tierra Firme*, 3-4 (1936), p. 604-606.

Cal recordar també que l'organització, la conservació i el funcionament d'una bona biblioteca sempre fou un objectiu bàsic i necessari per a la Residència de Senyoretas i la seua directora, María de Maeztu. Sempre es plantejà com un complement educatiu imprescindible per a fomentar i facilitar la lectura de les estudiants però també per a contribuir a la seua formació intel·lectual i acadèmica. Una eina important per a l'esbargiment i, al mateix temps, per a la formació mateixa i els estudis. De manera que també ara, en aquests moments tan crítics, comptarà de nou amb el suport de Cultura Popular per a organitzar i dotar de llibres la biblioteca de la Residència amb les condicions més òptimes possibles. Fou un nou centre de lectura que devia estar ja en marxa a finals de 1937³⁹ i que necessàriament s'havia de convertir ara, sota la influència de l'associació comunista, en una biblioteca oberta a tota la població obrera i antifeixista.⁴⁰ Al capdavant hi estava Sofía Rey Pavón i restava oberta cada dia de la setmana entre les 18 i les 20 h.

I, juntament amb la biblioteca, tampoc es descuida la tutela de les estudiants, el seu assessorament i la direcció dels seus estudis, una mena de guia i de supervisió de l'activitat de l'estudiant que suposava una ajuda important en la seua tasca d'aprenentatge. D'aquesta tutorització de la labor educativa se n'ocupava una altra de les col·laboradores del grup de l'Hort de les Palmes, Esperanza González.

No es descuida tampoc en aquesta etapa l'ensenyament de les llengües estrangeres, que ja havia sigut una pràctica normal a la Residència, però solament s'imparteix l'assignatura de Francès i deixa d'ensenyar-se Anglès, un idioma que sempre havia tingut el seu espai en la institució femenina, sens dubte perquè sempre havia estat impartit per becàries nord-americanes o per professores de l'International Institute for Girls in Spain amb les quals ara no es compta.⁴¹

³⁹ Això es desprèn de la carta que Tomás Navarro, president de la Secció de Biblioteques del Consell Central d'Arxius, Biblioteques i Tresor Artístic i secretari de la JAE, escriu a Teresa Andrés, delegada del MIP a València en aquest moment. DD. AA. «Dossier: Teresa Andrés. Bibliotecària en guerra», *Educación y Biblioteca*, 145 (gener-febrer 2005), p. 90-91.

⁴⁰ Cal recordar que, la Secció de Biblioteques de Cultura Popular es crea en un primer moment amb la finalitat d'organitzar biblioteques obreres als centres d'organitzacions polítiques i sindicals. Amb l'inici de la guerra, també es fixen l'objectiu d'arribar als fronts de guerra, a les casernes i als hospitals. Reprèn la idea de les Missions Pedagògiques i organitza actes culturals i conferències. Es converteix en una eina més per a lluitar contra l'analfabetisme, estendre la cultura entre el proletariat i combatre el feixisme.

⁴¹ A partir de 1916-1917, paral·lelament a l'augment de les estudiants, el Grup Femení s'amplia amb l'ocupació dels hotelets del carrer de Fortuny núm. 24 i 26 que acabaran adquirint juntament amb altres locals del carrer de Rafael Calvo núm. 1 i 3. I, a partir de 1917, s'inicia la col·laboració amb l'International

Tampoc es desatén la pràctica de l'educació física, habitual i prevista en l'horari i al pla de treball setmanal com a part important de l'educació integral que es pretén aconseguir. I això, juntament amb el foment d'hàbits de neteja i cura personal, que devia fer-se després de la classe de Gimnàstica i abans de l'inici de la classe de Francès.

Del que no tenim constància, la qual cosa no vol dir que no es realitzara, és que es practicaren esports, un fet habitual a la Residència durant tota l'etapa anterior, on arribà a tenir presència el tennis, el croquet, el bàsquet, l'hoquei, el ball i la gimnàstica rítmica. Eren unes activitats també orientades i dirigides gairebé sempre per les professores de l'Institut Internacional que ara ja no hi són.

Tanmateix, no consta als documents la realització d'excursions, eixides o visites culturals, una pràctica també molt habitual en l'etapa anterior i defensada pels institucionistes i l'Escola Nova com a complement necessari a les ensenyances a l'aula. De la mateixa manera, hi trobem a faltar de manera explícita les classes de dibuix, música o de treballs manuals, és a dir, l'àmbit artístic de l'ensenyament que contribueix a la formació integral i completa de l'alumne i que s'havia introduït a la Residència en els últims anys de funcionament a Madrid, també sota la influència de l'ILE.

Amb tot, aquest degué ser l'horari i la distribució de les classes i el treball de les joves estudiant que estigueren internes a la Residència de Senyorettes de l'Hort de les Palmes fins a la fi de la guerra. Unes activitats, doncs, que començaven a les 8 h i que mantenien les internes ocupades durant pràcticament tot el dia.

	DILLUNS	DIMARTS	DIMECRES	DIJOUS	DIVENDRES	DISSABTE
8.00 8.30	Gimnàstica	Gimnàstica	Gimnàstica	Gimnàstica	Gimnàstica	Gimnàstica
8.30 9.30	Neteja personal Esmorzar	Neteja personal Esmorzar	Neteja personal Esmorzar	Neteja personal Esmorzar	Neteja personal Esmorzar	Neteja personal Esmorzar
9.30 10.30	Francès	Francès	Francès	Francès	Francès	Francès

Institute for Girls in Spain, l'Institut Internacional de Boston, amb l'entrada de residents estrangeres i professores nord-americanes. Els seus edificis del carrer de Fortuny núm. 53 i del carrer de Miguel Àngel núm. 8 també acabaran sent usats per part de la Residència de Senyorettes per a les seues activitats.

10.30 11.30	Història	Geografia	Història	Geografia	Història	Geografia
11.30 12.30	Llengua i Literatura Castellana	Llengua i Literatura Castellana	Llengua i Literatura Castellana	Llengua i Literatura Castellana	Llengua i Literatura Castellana	Llengua i Literatura Castellana
12.30 15.30	Dinar, esbarjo i descans					
15.30 16.30	Tallers de Ciències Naturals	Matemàtiques	Tallers de Ciències Naturals	Matemàtiques	Tallers de Ciències Naturals	Matemàtiques
16.30 17	Beremar					
17 18	Xicotetes xarrades de caràcter moral i cultural, a càrrec de les mateixes professores i alumnes Curs de Tall i Confecció Curs de Taquimecanografia					
18 20	Biblioteca i activitats d'estudi assistit					

Taula 4. Horari i distribució de les activitats i del pla de treball

Però, a més de les classes dirigides a les internes, aquestes mateixes, juntament amb les professores, organitzen classes per a «las otras muchachas que conviven con ellas», sens dubte aquelles xiquetes evacuades de Madrid que viatjaren amb les joves residents per allotjar-se i protegir-se a l'Hort de les Palmes, així com per a aquelles que viuen al poble i hi desitgen assistir lliurement amb l'única intenció d'aprendre i augmentar o consolidar la seua cultura general. I tot sense oblidar la població adulta de la localitat, a la qual també s'obri aquesta mena de casa de la cultura per impartir classes de cultura general i alfabetització.

Així, tal com, d'altra banda, ja s'anava fent a la Residència de Senyoretas de Madrid, les joves estudiants organitzen i imparteixen classes. Es tracta d'una activitat que no solament reforçarà eixos valors i actituds de col·laboració, solidaritat i participació de què parlàvem entre les estudiants, les xiquetes i la mateixa població, sinó que també contribuirà a la seua formació. Una mena d'aprenentatge en comú a través d'aquestes pràctiques docents que facilitaven i garantien l'atenció i el dret a l'educació de les menudes que mai va deixar d'atendre la República en guerra.

En definitiva, doncs, tot a la Residència tindrà una funció educadora i suposarà una oportunitat per a l'aprenentatge per a totes aquelles dones, joves

i xiquetes que allí conviuen i s'interrelacionen perfectament organitzades com si es tractara d'un xicotet estat,⁴² amb drets i deures i en un ambient de treball corporatiu i participatiu que combina les aspiracions purament intel·lectuals amb la consecució i la promoció de sentiments d'amistat, respecte, solidaritat, col·laboració..., sense oblidar la defensa dels principis republicans, la lluita antifeixista i la protecció de la infància.

6. UNES MESTRES JOVES, MODERNES, PREPARADES I IL·LUSIONADES

Sis van ser les professores que exerciren a la Residència de Senyoretes de Paiporta des del trasllat el gener de 1937 fins al tancament després de la fi de la Guerra Civil: Adelaida López Urmeneta, Aurora García Castilla, Josefa Aurora Burgueño Cayuela, Pilar Coll Alas, Alicia Montejo Parro i Josefa Vergé Rodríguez.

Totes van nàixer entre 1909 i 1916 i estudiaren i desenvoluparen la seua activitat entre les acaballes dels anys vint i la dècada dels anys trenta, la dels canvis i la «revolució» que arribà a Espanya pacíficament amb la Segona República, unes transformacions que, a més, moltes d'elles viuran en primera persona i d'una manera especial en la Facultat de Filosofia i Lletres moderna i renovada de la Universitat Central de Madrid (UCM). Fou una època en què la incorporació de la dona a la Universitat, que havia estat pràcticament nul·la durant el segle XIX i la primera dècada del XX, comença a ser més significativa però encara lenta, escassa i de difícil accés per a les classes treballadores i les classes mitjanes amb pocs recursos econòmics, majoritàriament encara excloses de l'ensenyança superior. Eren unes joves, per tant, privilegiades, motivades i suficientment capacitades per a afrontar uns estudis encara vetats a la immensa majoria de la població, però encara més a les dones.

A més, elegiren la UCM, el centre universitari que rebia en aquesta època al voltant del 50% del total de la població universitària femenina, i la

⁴² I així havia de ser, ara amb més força encara, després del pas de Regina Lago al capdavant de la Comissió directiva de la Residència. Aquesta defensa i difongué a través de la seua obra *Repúblicas Juveniles* el «selfgovernment» com a fórmula d'organització de l'escola i s'aplicà en la vida interna de les colònies escolars en temps de guerra. Entenia l'organització de l'escola com una «comunitat en miniatura» i pretenia que l'alumnat experimentara l'autogovern a través de l'establiment d'una «república escolar», un «estat-escola» on actuaren com a ciutadans d'un estat amb drets i deures, amb l'objectiu de formar ciutadans responsables, lliures, autònoms actius, crítics, tolerants, respectuosos i solidaris, una nova ciutadania imprescindible per aconseguir una societat més democràtica i integradora.

carrera de Filosofia i Lletres, la més sol·licitada per les dones, juntament amb Farmàcia i Ciències. Eren unes joves de província que optaren per estudiar i viure durant la realització de la seua carrera, i potser ja per a sempre, lluny del nucli familiar, fet que augmentava les despeses econòmiques i, a més, les enfrontava als prejudicis d'una àmplia població social que encara no veia amb bons ulls, no solament l'emancipació i autonomia de la dona per a construir-se un projecte personal propi al marge de l'home i de la família, sinó també la seua incorporació a l'ensenyança superior.

Les famílies de les tres futures professores de la Residència de l'Hort de les Palmes que van estudiar a la UCM i van viure mentrestant al Grup Femení de la Residència d'Estudiants de Madrid pertanyien a una classe mitjana benestant de províncies, amb un cert nivell econòmic, amb pares de professions liberals, propietaris i comerciants, com la majoria d'estudiants que hi accediran: notari el de Pilar Coll, nascuda a Gandia (València) en 1914; agent de negocis el d'Adelaida López, nascuda el 15 d'agost de 1912 a Etxarri-Aranatz (Navarra), i propietari d'una sastreria el d'Aurora García, nascuda a Huelva el 13 de juny de 1912.⁴³ Igual que la família de Josefa Aurora Burgueño, el pare de la qual era metge forense a Peñafiel (Valladolid), on havia nascut en 1909,⁴⁴ però que, contràriament a la resta, havia estudiat a la Universitat de Valladolid (UVA). També exercia la medicina el pare de Josefa Vergé, nascuda a Madrid el 24 de novembre de 1916,⁴⁵ l'única de totes que es decanta pels estudis de Magisteri.⁴⁶

Eren unes famílies, doncs, que no sols es degueren permetre, amb més o menys esforç, el cost econòmic dels estudis de les seues filles lluny de casa, sinó que, a més, degueren estar plenament convençudes que eixe esforç era necessari i oportú, més encara si tenim en compte que cap d'elles disposà de beca a la Residència de Madrid ni de matrícula gratuïta a la Universitat.

⁴³ CASTAÑÁN, Félix. «La saga de los Burgueño», www.historiadelm medicamento.es/, 4 de desembre de 2014. Entrevista amb Isabel García Coll, 11 de novembre de 2016 i 30 de desembre de 2016. Entrevista amb Lluís Brau López, 12 d'octubre de 2016. Entrevista amb M. Isabel García García, 14 de desembre de 2016.

⁴⁴ Així es desprèn de: «Ficha de encausada de Aurora Burgueño Cayuela», Centro Documental de la Memoria Histórica (CDMH), TERMC, Sumari 18.711-C i «Libros de matrículas. Curso 1929-1930», Archivo Universidad de Valladolid (AUVa), Espanya (ES).47186, Llibre (LIB)-1903.

⁴⁵ Entrevista amb Josefa Vergé Rodríguez, 5 de maig de 2017.

⁴⁶ Expedient acadèmic Josefa Vergé Rodríguez, AGUCM, 66/00-1694 i Expedient acadèmic Josefa Vergé Rodríguez, AUV, Escola Magisteri, 1190/31.

De fet, l'única que disposà de beca i de matrícula gratuïta fou Alicia Montejo, que no estudià ni residí a Madrid sinó a la Universitat de Salamanca, ciutat on havia nascut l'11 de juny de 1911. I precisament, a causa de la situació econòmica familiar i la seua condició de pobra, juntament amb la seua capacitat intel·lectual i els seus resultats acadèmics, aconseguí la condició de becària al col·legi menor de Santa María y Todos los Santos de la mateixa Universitat així com la matrícula gratuïta en totes les assignatures.⁴⁷

En definitiva, a la Facultat de Filosofia i Lletres de la UCM, en la Secció de Lletres, feren la seua carrera Adelaida López i Aurora García, entre 1929 i 1933, mentre que Pilar Coll la inicià en 1933 però l'hagué d'abandonar en 1936 per l'inici de la Guerra Civil. Per la seua banda, Alicia Montejo feu els seus estudis de Filosofia i Lletres a la Universitat de Salamanca, també en la Secció de Lletres, entre 1928 i 1932, mentre que Josefa Aurora Burgueño ho feu en la Secció d'Història de la UVa entre 1926 i 1930.⁴⁸ La jove Josefa Vergé, després de verificar l'examen d'ingrés a la Normal de Madrid núm. 1 el 5 de juny de 1937, feu el primer curs del Pla professional entre juliol i desembre d'aquest mateix any i el 2 de febrer de 1938 traslladà la matrícula a la Normal de València, després que el 13 de gener s'ordenara la clausura de la de Madrid.⁴⁹

En aquesta Facultat moderna i capdavantera, inaugurada el gener de 1933, viuran en qualitat d'alumnes i una d'elles, Adelaida, també com a professora, «un ambiente de renovación intelectual, artístico, literario y hasta científico, no sólo filosófico, que se estaba gestando en el país desde los años veinte», assenyala Aranguren que freqüentava aquesta facultat per aquesta època, i que tot seguit afegeix que «teníamos conciencia de pertenecer a una cierta aristocracia intelectual».⁵⁰ Era un esperit de renovació que feu possible la nova política educativa del govern republicà, que dotava d'autonomia aquesta Facultat i la de Barcelona pel Decret de 15-9-1931, i la proposta avançada i innovadora del pla d'estudis plantejada una dècada abans per Manuel García Morente, degà i artífex de la nova Facultat.⁵¹

⁴⁷ «Expediente académico Alicia Montejo Parro», Archivo Universidad de Salamanca (AUSA), 3963-36.

⁴⁸ «Libros de matrículas. Curso 1926-1927», AUVA, ES.47186, LIB-4180. «Libros de matrículas. Curso 1929-1930»..., *op. cit.*

⁴⁹ Expedient acadèmic de Josefa Vergé..., *op. cit.*

⁵⁰ MUGUERZA, Javier. «Del aprendizaje al magisterio de la insumisión (Conversación con José Luis L. Aranguren)», *Isegoría*, 15 (1997), p. 63-64.

⁵¹ La República derogà la reforma de Primo de Rivera en 1931 i establí plans d'estudis provisionals per al curs 1931-1932. El Ministeri, pel Decret de 15 de setembre de 1931, dotava les facultats de Filosofia i

Era un pla d'estudis modern, innovador i avançat, flexible i adequat als interessos i les capacitats dels alumnes, que els permetia elegir tant les matèries com els professors i els alliberava de l'obligació d'assistir a classe, que fomentava l'ús d'una metodologia pràctica i participativa i els aprenentatges fora de l'aula amb visites a museus, exposicions... Però sobretot propicià l'aparició d'una nova forma de relacionar-se entre professors i alumnes, molt més productiva i respectuosa, allunyada de qualsevol tipus d'autoritarisme i menyspreu cap a l'alumne, que pretenia formar ciutadans cultes i lliures.

És una Facultat i una època en què aquestes futures mestres de la Residència conviuran i coincidiran amb una sèrie de professors extraordinaris com Ortega y Gasset, màxim representant d'aquest nou esperit de renovació,⁵² Menéndez Pidal o Américo Castro, i altres com el mateix Morente, Tomás Navarro, Jorge Guillén, Pedro Salinas, Andrés Ovejero, Luis Morales, José Fernández Montesinos..., «la mejor generación de profesores que ha dado nuestra Universidad»,⁵³ de la qual Adelaida, en concret, tindrà el plaer i la sort de formar part com a professora de Preceptiva Literària el mateix curs de 1933-1934 i abans d'ingressar al Cos de Professors de Batxillerat.⁵⁴

Aquesta etapa serà determinant en les seues vides, les marcarà profundament i les posarà en contacte directe amb l'institucionisme i les pràctiques pedagògiques innovadores, en total sintonia amb la política educativa republicana. Serà una convicció plena en el poder de l'educació i en la labor del mestre com a ànima de l'escola que les portarà, en plena Guerra Civil a la Residència de Senyorettes en aquesta última etapa, la més

Lletres de Madrid i Barcelona d'autonomia, gràcies a la qual podien transformar la facultat, els plans d'estudi, el professorat... El títol II d'aquest decret, que establia el currículum acadèmic, declarava que seguia l'estatut aprovat per la Facultat de Filosofia i Lletres de Madrid en 1922, l'anomenat Pla García Morente. L'octubre de 1932 es feu extensible a la resta d'universitats però no arribà a aplicar-se. BLASCO GIL, Yolanda; MANCEBO, M. Fernanda. *Oposiciones y concursos a cátedra de historia en la Universidad de Franco (1939-1950)*. València: Universitat de València, 2010, p. 51.

⁵² MUGUERZA, Javier. «Del aprendizaje al magisterio...», *op. cit.*

⁵³ ROCA SIERRA, MARCOS; LÓPEZ-RÍOS MORENO, Santiago. «Los estudios de Literatura Hispánica» en LÓPEZ-RÍOS MORENO, Santiago; GONZÁLEZ CÁRCELES, Juan Antonio (coord.). *La Facultad de Filosofía y Letras de Madrid en la Segunda República*. Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales - Ayuntamiento de Madrid - Fundación Cultural Colegio Oficial de Arquitectos de Madrid (COAM). Ediciones de Arquitectura, 2008, p. 345-365 [cita a la p. 345].

⁵⁴ Així ho recorda el professor Miguel Cruz: «el hueco era más sensible habida cuenta de mis amplias lecturas filosóficas iniciadas en febrero de 1934 con *Lo bello y lo sublime* de Kant, por sugerencia de mi profesora de Perceptiva Literaria, doña Adelaida López Urmeneta.» SALMERÓN Y ALONSO, Nicolás. *Doctrinal de Antropología*. Madrid: CSIC [edició d'Antonio Herrera Soriano; pròleg de Miguel Cruz Hernández], 2009, p. 20.

arrelada a l'educació popular i a l'escola bel·ligerant com a instrument de lluita antifeixista. És un centre vinculat totalment a l'ILE i els seus postulats i on, probablement, mantindran les metodologies, les pràctiques, els principis i les relacions amb els alumnes que han après i han practicat en la Facultat.

Però no acabarà ací el seu vincle amb l'institucionisme, ja que, no solament estudiaren en un ambient universitari molt pròxim als nous postulats educatius republicans, sinó que, a més, visqueren en algun moment de la seua vida a la prestigiosa i dinàmica Residència de Senyorettes de Madrid: Adelaida López, almenys durant el curs 1932-1933; Aurora García, entre 1929-1934, i Pilar Coll, des del curs 1933-1934 fins a gener de 1937 en què marxa a terres valencianes.⁵⁵ Igualment, Josefa Aurora Burgueño i Alicia Montejo també passaran per la Residència i hi restaran fins que es trasllada a l'Hort de les Palmes. La primera, des del curs 1935-1936 i la segona des de juny de 1936, possiblement mentre preparaven i realitzaven els Cursets de Selecció i Formació de 1936, iniciats el 29 de juny, dies abans del colp militar.⁵⁶ Per la seua banda, Josefa Vergé es traslladarà de l'Hort de les Palmes a la Residència de Senyorettes del carrer de la Pau núm. 42 de València per continuar els seus estudis del Pla professional i allí s'allotjarà fins al gener de 1939 juntament amb la seua germana Dolores,⁵⁷ estudiant també de Magisteri i dirigent de la Federació Universitària Escolar (FUE).⁵⁸

A més, tant a Alicia Montejo com a Josefa Aurora Burgueño, el MIP, a proposta de la JAE, els concedí el novembre de 1934 la condició de pensionades i una beca de 500 pessetes, en qualitat de «Repetidores de Lengua Española», lectores d'espanyol, a l'Escola Normal de Mestres de Montpeller i a la de Foix, respectivament.⁵⁹ La JAE, una institució creada pel MIP el gener de 1907

⁵⁵ VÁZQUEZ RAMIL, Raquel, *Mujeres y educación...*, op. cit., p. 417; «Ficha para confeccionar la carta de identidad de la alumna Aurora García Castilla», AGUCM, Secretaria General (SG), 1683/136.

⁵⁶ «Relación de miembros del Grupo Femenino y de su lugar de residencia (Curso 1935-1936)», extret de l'Arxiu de la Residència de Senyorettes (col·legi major Santa Teresa de Jesús) en PÉREZ-VILLANUEVA TOVAR, Isabel. *La Residencia de Estudiantes. Grupos Universitarios y de Señoritas. Madrid, 1910-1936*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia, 1990, p. 359. «Expediente personal de Alicia Montejo Parro...», op. cit.

⁵⁷ Entrevista amb Josefa Vergé Rodríguez, 5 de maig de 2017.

⁵⁸ En l'Assemblea que la FUE de Magisteri celebrada el dia 2 de desembre de 1937 es constitueix una nova directiva encapçalada per Dolores Vergé Rodríguez com a secretària general. I el dia 20 de desembre se li comunica al director de la Normal que Dolores serà l'encarregada de revisar els avals per a la petició de Certificats d'Estudi. AUV, Correspondencia. Entradas-salidas, 1936, 1937, 1938.

⁵⁹ «Sección Oficial», *El Magisterio Español*, 9384 (22 de desembre de 1934), p. 554. Es fa ressò de l'Ordre de 17 de novembre de 1934 (GM, 22 de novembre de 1934) per la qual la Direcció general aprova la proposta de la JAE respecte a diverses persones, entre elles Josefa Aurora Burgueño i Alicia Montejo.

sota la influència de l'ILE amb l'objectiu d'obrir-se a Europa i transformar l'educació espanyola, fundà, com una de les seues primeres iniciatives, el Patronat de Pensions amb la finalitat d'enviar els estudiants i professors espanyols a l'estranger per completar la seua formació. Però, també signà convenis amb diversos països a través dels quals envià professors espanyols a col·legis i universitats estrangeres com a «lectors d'espanyol» alhora que rebia professors estrangers en centres educatius espanyols. Fruit d'aquests convenis s'establiren relacions molt fructíferes i intenses amb França, però també amb els EUA i l'Amèrica Llatina.⁶⁰

D'altra banda, Adelaida López i la mateixa Alicia Montejo aconseguiran en plena guerra una plaça a la secció de Segona Ensenyança de l'Instituto-Escuela de València. La primera, com a catedràtica de Llengua i Literatura Espanyola,⁶¹ la segona, en qualitat d'interina, com a encarregada de curs de Francès.⁶² Exerciran, així, en una institució totalment vinculada a l'ILE i els seus postulats i on, sens dubte, Adelaida, formada a la UCM, continuà portant a cap les metodologies, les pràctiques, els principis i les relacions amb els alumnes que havia après i practicat a la Facultat en total sintonia amb els principis institucionistes.

Es van convertir, així, en protagonistes directes d'una de les experiències educatives i de renovació pedagògica més interessant i important de la València republicana,⁶³ la que arribà a sintetitzar més bé el programa educatiu institucionista i republicà: coeducació, laïcisme, escola única, mètodes d'ensenyament basats en l'activitat, l'experimentació i l'observació i centrats en els interessos de l'alumne, supressió de llibres de text i d'exàmens..., un laboratori pedagògic d'innovació educativa que es creà a València pel Decret de 2 de març de 1932. Aquestes dues professores viuran tot açò en primera persona i formaran part d'aquest elenc de docents que participaren en aquesta

⁶⁰ Vegeu GÓMEZ ORFANELL, German. «La Junta para la Ampliación de Estudios y su política de pensiones en el extranjero», *Revista de Educación*, 243 (març-abril 1976).

⁶¹ «Certificado de Trabajo del Instituto-Escuela de Valencia de Adelaida López Urmeneta», APLBL.

⁶² «Expediente personal de Alicia Montejo...», *op. cit.*

⁶³ L'Instituto-Escuela es crea a Madrid per Decret de 10 de maig de 1918 sota la influència de les idees i els programes de l'ILE. A aquest assaig pedagògic se li donà caràcter permanent a través del Decret d'1 de març de 1930. Però no serà fins a l'arribada de la Segona República que es consolida i s'assumeix plenament com a reflex de la política educativa del nou govern republicà. Així, el 9-10-1931 es crea a Barcelona, el 2 de març de 1931 a València i Sevilla, el 17 de novembre de 1933 s'estableixen les bases per a crear-ne un a Màlaga i el 25 de setembre de 1933 se'n creen altres dos a Barcelona. Vegeu Esteban Mateo, León; Mayordomo Pérez, Alejandro. *El Instituto-Escuela de Valencia. Una experiencia de renovación pedagógica (1932-1939)*. València: Universitat de València, 1984.

magnífica obra educativa republicana fins que la victòria dels rebels acabà amb ella per Ordre de 20 d'abril de 1939.

Igualment, no hem de deixar de recordar que Aurora García participà, amb el número de passatge 61, en el denominat Crucero Universitario del Mediterráneo que tingué lloc entre els mesos de juny i de juliol de 1933.⁶⁴ Isqueren des del port de Barcelona amb el *Ciudad de Cádiz* i recorregueren Tunísia, Malta, Egipte, Palestina i Terra Santa, Beirut, Damasc, Creta, Rodes, Turquia, Grècia, Itàlia i Mallorca. Fou un altre projecte cultural i educatiu totalment institucionista, un viatge pedagògic inèdit, que durà 45 dies, on «el barco se convirtió en un espacio de aprendizaje, en un aula sin clases».⁶⁵ Fou una mena de delegació cultural de la Segona República, promogut per Manuel García Morente, aleshores degà de la Facultat de Filosofia i Lletres de la UCM, i que rebé el suport del ministre d'Instrucció Pública Fernando Giner de los Ríos.

Hi van viatjar al voltant de 190 persones, la major part d'elles, un total de 123, estudiants de la mateixa Facultat de Filosofia i Lletres, els més brillants, «de los que aproximadamente un 25% se les sufragava el viaje por completo, a otros tantos se les medio pensionaba, y el resto debían pagar 1.600 pesetas».⁶⁶ També s'hi embarcaren antics estudiants d'aquesta facultat (en eixos moments bibliotecaris, arxivers, professors de batxillerat...), catedràtics d'Universitat, professors auxiliars i ajudants, professors de l'Escola d'Arquitectura de Madrid i Barcelona, i fins i tot una infermera, dos funcionaris del Patronat de Turisme i tres de la Marina Civil. Professors avançats, innovadors i preparats com Gregorio Marañón, Ortega y Gasset o Juan Zaragüeta i alumnes com Salvador Espriu, Isabel García Lorca, Julián Marías, Laura de los Ríos Giner, Antonio Tovar o Jaime Vicens Vives. Entre aquests professors i aquest alumnes, la intel·lectualitat més representativa i dinàmica de l'època, hi havia Aurora García.

⁶⁴ Vegeu Gracia Alonso, Francisco; Fullola i Pericot, Josep Maria, *El sueño de una generación. El Crucero Universitario por el Mediterráneo de 1933*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2006.

⁶⁵ Poveda Sanz, María. *Mujeres y segunda enseñanza en Madrid (1931-1939). El personal docente femenino en los institutos de bachillerato*. Madrid: UCM, Facultad de Educación, Centro de Formación del Profesorado [Tesis doctoral], 2013, p. 94.

⁶⁶ *Ibidem*.

Fou un viatge en què també afirmava haver participat una altra de les professores de la Residència, Alicia Montejo, la que fora alumna de Miguel de Unamuno a la Universitat de Salamanca.⁶⁷

L'Instituto-Escuela i la Residència d'Estudiants foren dos institucions educatives lligades directament a la JAE i als profunds ideals de l'ILE. Les dues, més enllà de la formació i preparació cultural, propiciaren el desenvolupament complet de la personalitat de l'alumnat, tractaren de formar persones lliures, responsables, integrades en la societat, moralment íntegres, crítiques, actives i tolerants. I, en aquest ambient i amb aquests ideals, es formaran la majoria de les dones que anys després participaran d'un ambient semblant i dels ideals institucionistes a la nova Facultat de Filosofia i Lletres de la UCM i que, ja en temps de guerra, estaran al capdavant de la Residència de Senyorettes de l'Hort de les Palmes.

7. LA FI DE L'EXPERIÈNCIA. REPRESSIÓ I OBLIT

La fi de la guerra i la victòria dels rebels suposarà la desaparició, no solament d'aquesta experiència valenciana d'extensió cultural, sinó de la mateixa JAE i de la seua obra institucionista.⁶⁸ El gener de 1940 es constitueix un Patronat amb la presència del falangisme a fi de dirigir les residències d'estudiants que fins ara havien estat sota la direcció de la JAE.⁶⁹ Immediatament després, s'elegeix com a nova directora de la Residència Matilde Marquina García, membre de la Secció Femenina de Falange,⁷⁰ que hi estarà al capdavant fins al novembre de 1952, any en què serà substituïda per Vicky Eiroa Rey, una altra falangista molt pròxima a Pilar Primo de Rivera. També l'Església, l'altra columna del nou règim, s'hi incorporà i deixarà sentir la seua influència en aquesta institució, considerada i restaurada ara com un centre «de formació

⁶⁷ Així ho recorda una antiga companya seua a l'Institut Pons d'Icart de Tarragona: «Me contaba también de cuando fueron de excursión alumnos de la Universidad a Grecia, toda una aventura en aquellos tiempos que viajaban en barco, e incluso creo que me enseñó alguna foto del viaje.» Entrevista a Inmaculada Sánchez, 18 d'octubre de 2016.

⁶⁸ Moltes d'aquestes activitats seran assumides pel Consejo Superior de Investigaciones Científicas, un nou organisme creat pel franquisme el 24 de novembre de 1939.

⁶⁹ Ordre de 18 de gener de 1940, BOE, 25 (25 de gener de 1940), p. 656. D'aquest Patronat formarà part el ministre d'Educació Nacional, el subsecretari del Departament, el rector de la Universitat de Madrid, la delegada nacional de la Secció Femenina de Falange i el líder nacional del Sindicato Español Universitario.

⁷⁰ Ordre de 3 de maig de 1940, BOE, 131 (10 de maig de 1940), p. 3179-3180.

moral y religiosa», a través de la creació de la figura de l'assessor religiós, una responsabilitat que serà assumida pel sacerdot Félix García Vielba.⁷¹

Amb aquests nomenaments i la depuració dels seus funcionaris,⁷² es posava en marxa, a principis de 1940, la nova Residència de Senyoretetes de Madrid sota el nom de Colegio Mayor Teresa de Cepeda fins a l'agost de 1942, que passà a denominar-se definitivament Colegio Mayor Santa Teresa de Jesús.

Els responsables de la Comissió delegada de la JAE a València seran durament reprimits i acabaran vivint l'exili exterior: Manuel Márquez, Tomás Navarro, Luis Álvarez i José Royo.⁷³ Ni tan sols María de Maeztu, la que fora ànima d'aquesta obra educativa fins a l'inici de la guerra, aconseguirà tornar a dirigir l'obra que tant havia amat i a la qual havia dedicat tantes energies i part de la seua vida.⁷⁴ La mateixa sort correran les principals referents d'aquest projecte institucionista i republicà instal·lat en terres valencianes. Regina Lago, Mercedes Maestre, Teresa Andrés, Encarnación Fuyola i Aurora Arnáiz creuaran la frontera i viuran lluny d'Espanya mentre que María Moliner sofrirà l'exili interior.

Sobre les últimes dones que exerciren la docència a la Residència de Senyoretetes també caurà la fúria dels vencedors i, d'una manera o altra, sofriran les conseqüències de la repressió franquista.

Pilar Coll hagué de deixar-ho tot i, embarassada del seu fill gran, marxà a l'exili amb la companyia del seu marit Julio García García, el jove estudiant de medicina amb qui s'havia casat l'1 de gener de 1938. Isqueren d'Espanya en 1939 i en arribar a França, Julio fou reclus en un camp de concentració, mentre que Pilar, protegida per unes monges, tingué el seu primer fill a Carcassonne. A la fi, es van poder reunir i marxaren cap a Mèxic, on arriben l'11 d'agost de 1941 com a asilats polítics. El pare de Pilar i els seus tres germans grans, molt vinculats al PC i als òrgans de govern local antifeixista, seran jutjats i condemnats. Dos d'ells aconseguiran eixir del país però el tercer i el seu pare

⁷¹ Ordre de 6 de febrer de 1940, BOE, 52 (21 de febrer de 1940), p. 1312.

⁷² El 27 d'abril de 1940 el Ministeri d'Educació Nacional (MEN) resol la rehabilitació i confirmació en els seus càrrecs d'alguns dels funcionaris de la Residència de Senyoretetes de Madrid: Felisa Martínez Ruiz, metge auxiliar; Carmen Sánchez Suárez, professora; Juana Erro Lauzarán, caixa auxiliar; Lucía Calvillo Martínez, comptable; Aniana Gómez Ramírez, telefonista, i Mónica Fernández Pozuelo, encarregada de la neteja. Ordre de 27 d'abril de 1940, BOE, 148 (27 de maig de 1940), p. 3613. Vegeu VÁZQUEZ RAMIL, Raquel. *Mujeres y educación...*, op. cit., p. 307-312.

⁷³ CALANDRE HOENIGSFELD, Cristina. «Junta para la ampliación de estudios...», op. cit., p. 12-13

⁷⁴ Sobre María de Maeztu vegeu VÁZQUEZ RAMIL, Raquel. *Mujeres y educación...*, op. cit., p. 129-155 i ZULUETA, Carmen de; MORENO, Alicia. *Ni convento ni College...*, op. cit., p. 37-58.

seran empresonats. Eixe mateix dia morirà la mare. Pilar no tornarà a exercir mai més com a mestra i només tornarà a Espanya per a poder veure per última vegada son pare. Morirà a Ciutat de Mèxic el setembre de 1990.⁷⁵

Respecte a Adelaida López, els colpistes ja havien acordat en setembre de 1936 la seua suspensió de sou i feina com a professora de l'Institut de Burgos, on havia exercit com a cursetista entre octubre de 1933 i octubre de 1935,⁷⁶ «por encontrarse en zona no liberada».⁷⁷ Efectivament, ja es trobava a València, en la rereguarda republicana, exercint la docència a la Residència de Senyorettes de Paiporta i com a catedràtica de Llengua i Literatura Espanyola a l'Instituto-Escuela, on havia obtingut una plaça el febrer de 1937.⁷⁸ Una vegada finalitzada la guerra, s'estableix a Pamplona i sol·licita el seu reingrés al Cos. D'aquesta manera, decideix sotmetre's al procés de depuració franquista, un procés que finalitzarà el 29 d'abril de 1940 amb la seua confirmació en el càrrec per part del Ministeri d'Educació Nacional (MEN).⁷⁹

Tanmateix, va estar exercint sense plaça en propietat a l'Institut Ausiàs March de Barcelona entre 1940 i 1944, moment en què abandona l'ensenyament i resta en expectativa de destí fins a l'octubre de 1958, en què aconsegueix una plaça a l'Institut Ramon Muntaner de Figueres (Girona). Finalment, el juny de 1959, es traslladarà a l'Institut Milà i Fontanals de Barcelona, on es jubilarà l'agost de 1982. Hi exercirà com a professora agregada de Llengua i Literatura Castellana, puix mai van arribar a reconèixer-li la condició de catedràtica que havia aconseguit durant la Segona República.⁸⁰ També el seu marit, el jove metge Julian Brau Agramunt, amb qui s'havia casat durant la Guerra Civil, patirà la repressió, serà reclòs en un camp de concentració de Tunís, sotmès a Consell de Guerra amb una sentència de mort que finalment no s'executarà,

⁷⁵ Entrevista amb Isabel García Coll, 11 i 12 de novembre de 2016.

⁷⁶ «Expediente administrativo de Adelaida López Urmeneta», APLBL.

⁷⁷ «Expediente personal de Adelaida López Urmeneta, profesora de secundaria», AGA, 32/16765-00012. *Boletín Oficial Provincia Cáceres*, 235 (15 d'octubre de 1936), p. 2. «Instancia solicitud Cursillos de Selección y Formación 1933», APLBL.

⁷⁸ Tot indica que, en novembre de 1938, abandona tant la Residència com l'Instituto-Escuela per traslladar-se a l'Institut García Lorca de Cartagena (Múrcia), on exercirà des de desembre d'aquest mateix any fins a la fi de la guerra. «Expediente personal de Adelaida López Urmeneta», APLBL.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ «Expediente administrativo de Adelaida...», *op. cit.* Això sí, per concurs de mèrits, convocat al BOE el 3 d'octubre de 1978, aconseguí de nou el títol de catedràtica numerària de Batxillerat de Llengua i Literatura Castellana en 1979. I com a tal, arribà a prendre possessió d'una plaça a l'Institut Jaume Callís de Vic (Barcelona) l'octubre del mateix any, però el mateix dia cessà per haver-se-li concedit una excedència voluntària.

i serà condemnat a anys d'inhabilitació. Adelaida morirà a Barcelona el 8 de juliol de 1993.⁸¹

Aurora García tornarà a la seua Huelva natal després de la guerra i allà s'instal·larà definitivament amb el seu marit Gabriel García González, el jove enginyer i militar republicà amb qui s'havia casat en plena Guerra Civil.⁸² Igual que la resta de cursetistes de 1936, perdrà els drets professionals que havia aconseguit durant la República com a conseqüència de les mesures repressives del franquisme i abandonarà la docència. Els drets que no li seran reconeguts fins a 1965, després de fer i superar les proves convocades pel MEN per als cursetistes de 1936.⁸³ Així és com, l'1 de març de 1965, prendrà possessió d'una plaça com a professora agregada de Llengua i Literatura Castellana en la Secció Delegada Femenina de l'Institut La Rábida,⁸⁴ a Huelva, que acabarà reconvertint-se en l'Institut Diego de Guzmán y Quesada i on es jubilarà el juny de 1982 com a catedràtica i directora.⁸⁵ Morirà en aquesta ciutat l'any 2002.

Alicia Montejo, cursetista de 1936, així com Aurora García, també perdrà els seus drets professionals i restarà fora de l'ensenyament públic fins al febrer de 1954, en què el MEN deixa sense efecte l'ordre que la separa del Cos i resol la seua reincorporació al servei sense cap sanció. Això sí, la impossibilita a sol·licitar els havers no percebuts fins a eixe moment.⁸⁶ Tardà, doncs, a aconseguir la «purificació», com ella mateixa contava, i així i tot encara continuà sent sospitosa per a les noves autoritats durant molt de temps.⁸⁷

⁸¹ Entrevista amb Lluís Brau López, 8 i 12 d'octubre i 25 de novembre de 2016.

⁸² Entrevista amb Rafael García García, 7 de novembre de 2016. Gabriel García González entrà a l'Exèrcit republicà com a Brigada d'Aviació i arribà a ostentar el càrrec de tinent. L'1 de març de 1938 rebé el nomenament com a enginyer director delegat de la Junta de Protecció de Combustibles Líquids a Alacant. Era enginyer mecànic electricista i pertanyia a l'Asociación de Ingenieros Libres de la CNT des d'abril de 1935 i al Sindicat de Tècnics. Coneixia personalment Marcelino Domingo i entre ells hi havia un tracte d'amistat. CDMH, Delegación Nacional de Servicios Documentales de la Presidencia del Gobierno (DNSD), Fichero general de la sección político-social (PS), exp. 27.955.

⁸³ En virtut de l'Ordre de 25 de novembre de 1964, en execució del Decret 2525/1964 de 23 de juliol (BOE de 21 d'agost). Resolució de la Direcció General d'Ensenyament Mitjà de 31-7-1965, BOE, 203 (25 d'agost de 1965), p. 11859.

⁸⁴ Entre novembre de 1960 i març de 1965, havia estat exercint com a professora adjunta interina al mateix Institut Nacional d'Ensenyament Mitjà La Rábida, primerament com a professora de Grec i després Llengua i Literatura Castellana. «Hoja de servicios de Aurora García Castilla», Arxiu Personal Isabel García García (APIGG).

⁸⁵ Archivo Histórico Provincial de Huelva (AHPH), 36564/0001.

⁸⁶ «Expediente personal de Alicia Montejo...», *op. cit.*

⁸⁷ Entrevista amb Rafael Larrañaga Cortés, 10 de gener de 2017.

Hagué d'esperar, doncs, mentre exercia a l'escola privada. Primerament, entre 1940 i 1947, al Colegio Cervantes de Luarca (Oviedo), on impartí Geografia i Història.⁸⁸ I després, a la denominada Academia Celonense, a la població barcelonina de Sant Celoni, de la qual era copropietària.⁸⁹ Durant aquest temps i a l'espera que es resolguera el seu expedient de depuració, els intents per a reincorporar-se a l'escola pública resultaren infructuosos.⁹⁰ A la fi, li permeten tornar al Cos i acaba exercint com a professora agregada de Batxillerat de l'Institut Nacional d'Ensenyança Mitjana de Tarragona,⁹¹ l'actual IES Pons d'Icart, on impartirà francès i s'encarregarà de la biblioteca. I, encara que es va jubilar en 1981, «va continuar durant un bon nombre d'anys a la biblioteca de l'Institut, com a mínim fins a 1994», ja en les acaballes de la seua vida.⁹²

Per la seua banda, el Tribunal Especial para la Represión de la Masonería y el Comunismo (TERMC) actuà contra Josefa Aurora Burgueño i el maig de 1946 ordenà al Jutjat Especial núm. 2 l'obertura de diligències prèvies. Fou un sumari, el 18.711-C, que començà a instruir-se contra ella un mes després i que acabà arxivant-se l'abril de 1948 davant la impossibilitat de localitzar-la, tal com argumentà el mateix tribunal: «en tanto el encartado se presente o sea habido».⁹³

Molt implicada amb la defensa de la República i la lluita antifeixista, així com amb les diverses organitzacions que li donaven suport, era membre de la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament (FETE) des d'abril de 1937; militant del PC de Castelló des de gener de 1938, ciutat

⁸⁸ Aquest centre privat naix en 1939 com a conseqüència de la supressió per part de les noves autoritats franquistes de l'Institut Nacional Elemental de la població. Alicia hi havia exercit com a Encarregada de Curs de Francès, durant el curs 1934-1935 i 1935-1936, en qualitat d'interina, i des d'octubre d'aquest mateix any i fins a la seua marxa en 1937 a la Residència de Senyorettes de Paiporta i a l'Instituto-Escuela de València, ja en qualitat de cursetista de 1936. «Expediente personal de Alicia Montejó..., *op. cit.*

⁸⁹ *Ibidem.*

⁹⁰ En abril de 1943 des de Luarca li requereix al MEN ser admesa per a participar en les proves convocades per a professors adjunts d'Institut en la Secció de Llengua Francesa. I més endavant, el juliol de 1946, sol·licita una plaça d'Encarregada de Curs interina per a la Càtedra de Geografia i Història de l'Institut Verdaguier de Barcelona, amb l'argument que està vacant el lloc i que durant sis cursos es troba impartint aquesta assignatura. «Solicitud de nombramiento de profesor interino de instituto de Alicia Montejó Parro», AGA, lligall 18630, top. 32/58 (1946). «Expediente de oposición a la cátedra de Francés de Alicia Montejó Parro», AGA, lligall 18546-00097, top. 32/58 (1943). Entrevista amb Rafael Larrañaga Cortés, 10 de gener de 2017.

⁹¹ BOE, 158 (3 de juliol de 1969), p. 10464-10465.

⁹² Entrevista amb Rafael Larrañaga Cortés, 10 de gener de 2017.

⁹³ «Ficha de encausada de Aurora Burgueño..., *op. cit.*

on havia obtingut, l'octubre de 1937, una plaça a l'Institut Nacional de Segona Ensenyança Juan Marco com a professora de Francès i havia fixat el seu domicili; membre de Socorro Rojo Internacional; bibliotecària a Cultura Popular, i infermera voluntària a l'hospital establert a la Residència d'Estudiants de Madrid, abans de la seua marxa a València.⁹⁴ El seu pare també serà definit per les noves autoritats franquistes com una «persona de ideales izquierdistas»⁹⁵ i el seu germà gran lluitarà contra el feixisme des del primer moment d'una manera activa.⁹⁶ En acabar la guerra és detingut i fet pres a San Lorenzo de El Escorial i posteriorment el Jutjat d'Instrucció núm. 21 del Col·legi Oficial de Metges de la província de Madrid actua contra ell.⁹⁷

I, finalment, Josefa Vergé Rodríguez que, a punt d'entrar les tropes franquistes a València, abandonà la ciutat en cotxe i marxà a Úbeda (Jaén). Allí, son pare havia estat detingut i empresonat i, posteriorment condemnat per un consell de guerra a 20 anys de presó. Passarà un vertader calvari per les presons franquistes d'Úbeda, Porlier i Yaserías (a Madrid) i Jaén. No aconseguirà la llibertat condicional fins a gener de 1944. La seua tia paterna, encausada pel TERMC i sotmesa també a consell de guerra, i el seu marit, tots dos amb una molt bona relació amb Rodolfo Llopis i molt involucrats en la política educativa del MIP, aconseguiran eixir del país i refugiar-se a França. Els tres eren membres de l'Agrupació Socialista de Madrid, igual que el seu avi, metge alienista i deixeble de Jaime Vera.⁹⁸

Josefa, estudiant d'una de les últimes promocions del Pla professional republicà,⁹⁹ la setena, malgrat la situació de guerra i caos en què es vivia,

⁹⁴ *Ibidem* i CDMH, DNSD, PS. Ficha de encausado, exp. 3.880.

⁹⁵ «Ficha de encausada de Aurora Burgueño..., *op. cit.*

⁹⁶ Només iniciar-se la guerra s'integra a l'Hospital de Sang del Puente de Vallecas com a metge de l'Agrupació de Dones Antifeixistes i el setembre de 1936 forma part de les Milícies Populares del Primer Regiment Pablo Iglesias. El maig de 1938 ostenta el càrrec de capità metge dins de l'Exèrcit republicà i té el seu destí a l'Exèrcit del Centre. CDMH, DNSD, PS, exp. 10.497.

⁹⁷ *Ibidem* i Archivo Histórico Nacional (AHN), Causa General, Peça principal de la província de Madrid, lligall 1503, caixa 1, exp. 1, foli 139 (28 d'abril de 1939).

⁹⁸ URL: <http://www.fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico/busqueda-biografias/> També: «Ficha de Jaime Vergé», CDMH, DNSD, PS, 68/V0050985-0050986-0051004; «Ficha de Dolores Vergé», CDMH, DNSD, PS, 68/V0050982-005092-51003; «Ficha de encausado de Dolores Vergé o Vergel Millano», CDMH, TERMC, 75/2515917 i 77/2730214; «Sumario 792-974 contra Dolores Vergé Millano por delito de masonería», CDMH, TERMC, 25.114; «Sumario Consejo de Guerra Dolores Vergé Millano, Archivo Histórico de la Defensa, 24579/1283; «Ficha de Bernardino Sánchez Domínguez», CDMH, DNSD, PS, 60/S0048792-0048803. Entrevista amb Josefa Vergé Rodríguez, 5 de maig de 2017.

⁹⁹ Al respecte vegeu FERRÚS PERIS, Wilson. *Mestres de la República a l'Horta Sud. Il·lusions trencades, vides partides*. Catarroja: Perifèric Edicions-IDECO, 2014, p. 456-463.

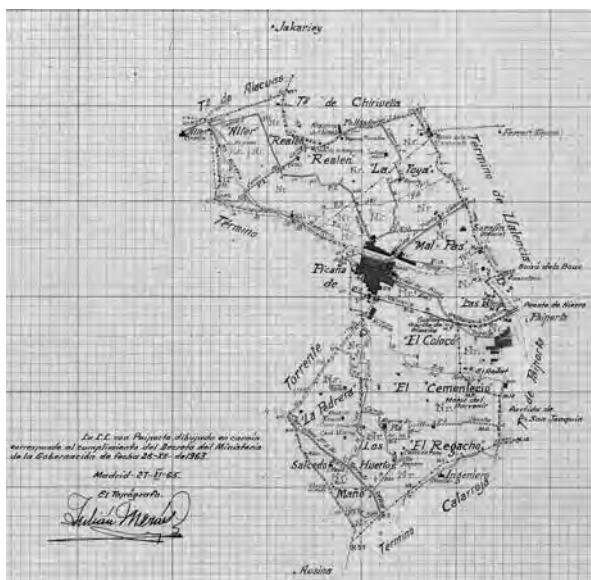
havia volgut ser mestra. Però, tal com va ocórrer amb la resta dels estudiants d'aquestes promocions, no va poder finalitzar el seu somni: no arribà a obtenir la titulació. La guerra li ho va dificultar i, finalment, la victòria franquista li ho va impedir. L'examen d'ingrés que feu el juny de 1937 a l'Escola Normal de Madrid núm. 1, gràcies al qual adquiria la possibilitat d'estudiar la carrera de Magisteri i d'obtenir, una vegada finalitzada, una plaça de mestra en una escola pública, mai no li serà reconegut per les noves autoritats. Decidí no presentar-se davant la Comissió de Depuració franquista i renuncià a continuar la carrera i exercir l'ensenyament sota les directrius del nou estat, malgrat estar en possessió del títol de Batxillerat. Es casà el 31 de maig de 1939 amb Luis Redondo Pagán i tingué huit fills. Del període de la República en pau guarda molts bons records, convençuda que posà en marxa mesures decisives per aconseguir la plena igualtat entre l'home i la dona.¹⁰⁰

En definitiva, el franquisme acabà amb l'esperit de l'antiga residència, expulsà i perseguí els seus membres més compromesos i la transformà en un instrument més al servei del nacionalcatolicisme. Soterrà, no solament l'obra sinó també les persones que la feren possible i les condemnà a l'oblit, l'ostracisme i el més profund del silenci. Qualsevol vestigi de l'ILE i de la República fou extirpat de soca-rel, esborrat i perseguit però també els seus representants, els encarregats de portar-ho a bon terme, perquè a ells se'ls responsabilitzava de tots els mals. Aquestes dones, joves, compromeses, il·lusionades i preparades, les últimes docents que van exercir en la Residència de Senyorettes, en són un bon exemple. És de justícia rescatar la seua memòria.

¹⁰⁰ Entrevista amb Josefa Vergé Rodríguez, 5 de maig de 2017.

Fotografia 1. Hort de les Palmes en 1998, quan encara mantenia la seua esplendor (facilitada pel professor Adrià Besó)

Fotografia 2. Ubicació de l'Hort de les Palmes al terme municipal de Picanya, març de 1938 (Dirección General del Instituto Geográfico y Catastral)

1930

Universidad de Madrid
Secretaría General

FICHA para confeccionar la carta de identidad del alumno

Don⁽¹⁾ Aurora García Castilla
que nació el día 13 de Julio de 1918
en Huesca provincia de Huesca
domiciliado en esta Corte, calle de Miguel Agustín n.º 8 piso 1º

Domicilio del padre o encargado
Don Enrique García Dupau
Pueblo Huesca provincia Huesca
Calle Sagasta n.º 41 piso 1º
Madrid, 7 de Octubre de 1930
El interesado.

IMPRESO ADELANTO

Expediente del alumno en la Facultad de Filosofía y Letras

(1) Debe constar el nombre y apellidos con toda claridad.

Fotografia 3. Fitxa personal de l'estudiant d'Aurora García Castilla (AGUCM)

UNIVERSIDAD DE MADRID
Facultad de Filosofía y Letras
1933 a 1934

D. Pilar Coll y Plas
que habita en Madrid Calle de Abigail Torrel
n.º 6 está matriculado en la Facultad de Filosofía y Letras para el presente año académico en los cursos que al dorso se mencionan

Madrid, 4 de Octubre de 1933
El Oficial de Secretaría.

Esta tarjeta de alumno se adjunta a las actas y Bitácora de la Facultad. Esta tarjeta debe permanecer como resguardo de la matrícula hasta el mes de...

Fotografia 4. Carnet d'estudiant de Pilar Coll, curs 1933-1934 (Arxiu Personal d'Isabel García Coll)

Fotografia 5. Alicia Montejo Parro (la tercera per l'esquerra, dreta). Estudiants de Filosofia i Lletres de la Universitat de Salamanca 1932 (El Adelanto, 19 de març de 1932)

Fotografia 6. Adelaida López Urmeneta, 1936-1939 (Arxiu Personal, foto cedida per Lluís Brau López)

Fotografia 7. Pilar Coll Alas, a principis dels anys trenta (Arxiu Personal, foto cedida per Isabel García Coll)

Fotografia 8. Josefa Vergé Rodríguez (assegada, la primera a l'esquerra) a l'Hort de les Palmes (Arxiu Personal, foto cedida per Josefa Vergé Rodríguez)

Fotografia 9. Certificat de treball de l'Institut-Escuela de València d'Adelaida López (APLBI)

Fotografia 10. Targeta d'expedicionària del Crucero Universitario del Mediterraneo d'Aurora García (Arxiu Personal, foto cedida per Isabel García García)

Fotografia 11. Targeta del Servei de Migració de Mèxic, expedida a Pilar Coll el 2 de setembre de 1941 (APIGC)

LA RESIDÈNCIA DE SENYORETES EN TEMPS DE GUERRA (1937-1939).
UNA EXPERIÈNCIA D'EXTENSIÓ CULTURAL I EDUCACIÓ POPULAR

TRIBUNAL ESPECIAL PARA LA REPRESION DE LA MASONERIA Y EL COMUNISMO

JUZGADO ESPECIAL N.º 588 DILIGENCIAS INYELIAS

N.º de letiva 2499-G N.º del Juzgado 373-046

N.º del Tribunal 10711 N.º del Reg. del Poder Judicial del Distrito

Defensor: Josefa Burqueño Orquiza

Defendida de de de

División Incoordinada de de

Plazos acordados de de

Fecha de iniciación 13 de junio de 1946

Para la Fiscalía n.º de de

y se decretó en de de

Sesiones de de de

Presencia de de de

Resolución de presidente

Para el Expediente en de de

Circular stamp: A.R.B.

Handwritten notes: *8431* and *84617*

Fotografia 12. Sumari obert contra Josefa Aurora Burqueño pel TERMC (CDMH)